

КОНЦЕПТ 'ДОРОГА' В ЖАНРІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ

Немировська Олександра, Форманова Світлана, Босва Евеліна
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д.Ушинського
Layma-59@mail.ru
phorman@mail.ru

Статтю присвячено розгляду проблеми реалізації концепту 'дорога' в жанрі української історичної прози.

Головною ідеєю представленої розвідки є розуміння концепту як дискретного ментального утворення, яке є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, що має відносно впорядковану структуру, представляє результат пізнавальної (когнітивної) діяльності особистості й суспільства і яке несе комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет чи явище, що відображається, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю і ставленням суспільної свідомості до певного явища [Попова: 20].

Одна з особливостей реалізації концепту 'дорога' в історичній прозі полягає в тому, що художній простір (ХП) є одним із ключових компонентів літературно-художнього твору (ЛХТ). Він стає виразником авторської концепції, етико-естетичної оцінки й моральної характеристики героїв. Фактор просторовості визначає численні компоненти художньої системи, моделює часові, локальні, соціальні, етичні, національні та ін.. параметри. Розгортання сюжету, поведінка персонажів нерозривно пов'язані із простором, в якому відбувається дія.

Форми вираження і втілення ХП є різноманітними. Він може бути природним і побутовим, може бути відкритим, безмежним і обмеженим; динамічним з цілеспрямованим рухом і статичним, застиглим. Спрямований рух у ЛХТ зумовлює появу однієї з домінуючих просторових категорій – образу *дороги* в її різноманітних проявах і варіаціях.

Саме в *дорозі* в одній локально-темпоральній площині перехрещуються шляхи різних людей, виникають будь-які контрасти, стикаються і переплітаються різні долі. Дорога є тією точкою, де зав'язуються і вивершуються події, де відбувається розгортання сюжету, де час немовби «вливається» в простір і «тече» в ньому, творячи різні дороги. Саме лінійний, спрямований простір, уособленням якого є дорога, стає підґрунтям для образного переосмислення, метафоризації шляхів-доріг (*життєва путь, обрати іншу дорогу, творчий шлях*), а також для моделювання темпоральних категорій («дорога» як засіб розгортання характеру в часі) [Лотман 1988: 253].

Будучи найменш дослідженим аспектом літературного твору (існують лише поодинокі мовознавчі і літературознавчі розвідки [Давидова, 2001; Радзієвська 1997; Чернявська 2001], хронотоп дороги (ХД) заслуговує особливої уваги, оскільки він може стати домінують простору, що організовує весь текст. «... концепт *шлях* є одним з найважливіших «працюючих» концептів у площині «людина – простір», а семантика лексем, що становлять поле шляху, відображає численні аспекти взаємодії людини з близькими або віддаленими, видимими чи уявними просторовими сферами» [Радзієвська 1997: 17]. Неподільно пов'язана з художнім локусом у його

специфічних проявах – національних, етичних, соціальних, *дорога* проймає собою найрізноманітніші шари тексту, сполучається з іншими художньо-образними засобами і підпорядковується єдиній меті – створенню високохудожнього літературного твору. Особливо цікавою є побудова ХД у творах на історичну тематику, де він є одним із провідних моментів художньої виразності, побудови сюжету, реалістичності у зображенні подій. Саме це зумовлює актуальність представленої розвідки.

Темою нашої розвідки стали лексичні і стилістичні засоби виокремлення ХД в жанрі історичної прози. Матеріалом послужили окремі історичні романи різних митців (Р. Іваничука «Черлене вино», О.Назарука «Роксоляна», І.С.Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський»), що відтворюють різні у часі історичні події і є досить цікавими у плані функціонування художнього хронотопу взагалі і ХД зокрема. Ставимо за мету на прикладі романів цих авторів визначити мовностилістичні засоби актуалізації ХД в жанрі історичної прози, проаналізувати тематичне поле дороги, виявити варіації та описові конструкції, що містять відповідні лексеми, з'ясувати їхню стилістичну роль як засобу виокремлення ХД.

Тематичне поле дороги у всіх творах побудоване відповідно до теми та ідеї твору і представлено, перш за все, дромонімами: **Черкаський шлях** (І.С.Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський); **Берестська дорога, Бродівська дорога, Пушкарська дорога, Сокольницька дорога, Бродівський шлях, Волинський шлях, Татарський шлях / Татарський торговий шлях** (Р.Іваничук. Черлене вино); **Чорний Шлях, Шлях Фараонів** (О.Назарук. Роксоляна). Кожен дромонім уживається у відповідному ключі, узгоджується з авторським задумом. «Створюючи текст, автор проводить селекцію знакових форм і відбирає з них ті, які (...) максимально повно й адекватно відображають і виражають задум» [Серажим 2001: 110]. Незважаючи на невелику частотність уживань, дромоніми у зазначених творах перетворюються на місткі, виразні конотеми: «... семантично збагачені оніми є носіями емоційно-експресивних конотацій» [Отин 2000: 122].

Так, у романі І.С.Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» зафіксовано лише один дромонім – **Черкаський шлях**. Перший раз – у розповіді про очікування *Маринки* на поверненні *Зінька*: «Вона щогодини виходила на гору і очі виживляла, поглядаючи на **Черкаський шлях** за річкою...» (І.С.Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

В іншому контексті дромонім **Черкаський шлях** разом із лексемами *полум'я, пожежа, вогонь, дим, жар, червона, чорний* створює яскравий опис початку козацького повстання і водночас стає символом народного обурення проти *Виговського*: «*Маринка* вгляділа, що на пісках між горбами на широкому **Черкаському шляху** неначе спалахнуло полум'я, а над полум'ям піднявся ніби дим (...) - *Тату!* В пісках схопилася неначе **пожежа, видко вогонь і чорний дим!** (...) *Старий* кинув оком на **Черкаський шлях**. Між крутими білими горбами неначе текла **червона, як жар, річка**, звивалась між горбами та все наближалась до *Чигирина*. Зверху над пісками піднімався справді неначе **густий дим**» (І.С.Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

У романі «Черлене вино» найчастотнішим є дромонім **Волинський шлях**. Дистанційні повтори його разом із різними мовними засобами пронизують наскрізними зв'язками весь контекст роману, створюючи різні стилістичні ефекти: 1) невизначеності подальшого життя *Осташка Каліграфа*: «*Тож пішов Волинським шляхом* навмання і на другу ніч зупинився в *Олеську*»; 2) розгубленості, відчаю і люті

Арсена: «- Немає в мене ні землі, ні віри, - змахнув рукою Арсен, обминув Осташка і подався Волинським шляхом»; «Ішов просохлим на весняному сонці Волинським шляхом і дивувався, що від люті глухне біль»; 3) відбиття міських реалій точасного Львова: *«Над самим Волинським шляхом високим підмурівком звелася паперть Миколаївської церкви – деś недалеко, тут, повинна стояти корчма «Брага». Волинським шляхом* крокує польське військо, наступаючи на останню твердиню Галицької Русі – Олеський замок; цими же шляхом їде до господаря замку Івашка Преслужича зрадник Давидович; королівський вершник, вирвавшись із облоги, галопує *Волинським шляхом до Львова*, щоб сповістити про поразку. Отже, дромонім *Волинський шлях* у сполученні з різними мовними засобами у процесі розгортання оповіді виявляє яскравий стилістичний і сюжетотвірний потенціал.

Уживання інших дромонімів у контексті є значно меншим – по 1-2 рази, проте вони теж уживаються з певними настановами, сполучаючись з іншими мовними, зокрема й онімними засобами, опиняються у складі онімних масивів, виконуючи відповідні сюжетотвірні й стилістичні функції: *«Першого дня погідного вересня виїхав на Берестську дорогу критий ридван»;* *«Осташко вертався Бродівською дорогою до Олеська»;* *«Вийдете біля Тереміжя, за Бродівським шляхом»;* *«Згадала й Оріся похилу постать Арсена, що віддалялася за частоколом Пушкарською дорогою»;* *«Власник (...) пив'ярні, що сиротіла за Латинською хвірткою біля Сокільницької дороги, перехилився через шинквас»;* *«Від Латинської хвіртки рвонула крита бричка, промчала повз корчму Кноффеля через міст на Сокільницьку дорогу – брати Одровонжі втікали в Городок»;* *«...та вже недалеко кінець Татарського шляху (...) Так думав караван-баша Богуш Ованесян, під їжджаючи Татарським шляхом до Теревовлі».* Експресію трагізму, приреченості спостерігаємо при описі останньої битви захисників Олеського замку: *«Йшли ратоборці через дитинець на Бродівську дорогу – до Брами, де стоятимуть до останнього подиху».*

Провідним у романі О. Назарука «Роксоляна» є дромонім *Чорний Шлях* та синоніми – власні назви (ВН) *Злий Крок*, *Шлях Незримий* (народні, фольклорні назви цього шляху). Незважаючи на невелику частотність уживань та невелику кількість варіацій – *Чорний Шлях килиїмський*; *Чорний Шлях ординський*; *Чорний шлях степовий*; метафоризоване *Чорний Шлях думки*; *Керван-Йолі* (турецьке); *шлях сей*; *той шлях*; *сам той шлях* – зазначений дромонім, завдяки потужній експресії, буквально з перших разів уживання персоніфікується, перетворюється на символ всенародного горя, страждань полонених, що їх женуть цим шляхом у неволю. Збільшенню конотацій і наростанню експресії сприяє також підсилувальний повтор якісного прикметника чорний у наступних контекстах: *«Чорний шлях, званий також Злим Кроком або Шляхом Незримим. Чорним називався він з ріжних причин. Ходило по нім чорне нещастя, убивство, грабіж і чорна смерть – чума. Йшли ним століттями чорні від бруду орди монгольські й почорнілі від нужди бранці-невольники. І земля тут з природи чорна, а татарські коні, стоптавши траву, значили на ній чорне пасмо переходу <...> Татаре мали звичайно три дороги, якими в своїх наїздах розливалися по Україні <...> Кожний з цих шляхів народ іще сьогодні називає чорним і ще сьогодні оспівує трагедії, які діялися на тих чорних шляхах татарських»;* *«Тоді уперто переслідував її привид Чорного Шляху, хоч замикала очі. В її уяві йшла тоді тим шляхом чорна смерть, чума. Ішла висока, аж до хмари, вся чорна, як оксамит, з чорною косою в руці...»;* *«Настуня вже освоїлася з думкою про все, навіть про чорну смерть на Чорнім Шляху»;* *«А чорна галера торговців живим товаром плила і плила на захід сонця...».*

«У слові та його значенні закладена потенційна можливість виходити за межі усталених в ньому лексико-семантичних варіантів завдяки узагальнювальній природі слова» [Звегинцев 1957: 232]. Отже, уживання лексеми *чорний*, неодноразові її повтори і сполучення з іменниками (*чорне нещастя, чорна смерть, почорнілі бранці-невольники, чорні шляхи, чорна дорога, чорна коса, чорна галера*) розширює семантичну структуру кольороназви, надає їй ознак метафоричності і, таким чином, підсилює відповідні конотації дромоніма *Чорний Шлях*, перетворюючи його на виразну стилістему.

Дистанційні повтори ВН *Чорний Шлях*, іноді в різних варіаціях і у сполученні з іншими мовними засобами пронизують наскрізними зв'язками весь контекст, утворюючи яскраві стилістичні ефекти: 1) трагізму: «*Більше відчула, чим зрозуміла, що знаходиться на Диких полях, на однім із страшних татарських шляхів (...)* Припускала, що на *Чорнім Шляху*»; «*Снилося матері, що її Настя, дочка-одиначка, йде Чорним Шляхом килиїмським і Диким Полем ординським (...)* А в тім часі далеко від неї, на *Чорнім Шляху килиїмським*, на Дикім Полі ординським молоденька Настя серцем материнську журбу відчувала...»; 2) тривоги і душевних страждань *Насті*: «*Всім серцем відчула дивну руку Господню, котра привела її аж сюди – Чорним Шляхом ординським і Диким Полем килиїмським*»; «*А в тім часі в гаремі клячала на долівці бліда чужинка з далекої країни, невольниця Хуррем, «знайда з Чорного Шляху», званого Злим Кроком або Шляхом Незримим*»; «*І від тих думок була така бліда молода чужинка з далекої країни, що прийшла Чорним Шляхом на землю Османів...*»; «*Там був і кривавий платочок, котрим свою зранену ніжку на Чорнім Шляху, на Дикім Полі обтирала, коли йшла степами по чорних мажах як татарська бранка...*»; 3) приреченості, фатуму: «*А тоді червоний кришталь влади турецьких султанів зачав переходити в руки його жінки <...> що прийшла Чорним Шляхом ординським і Диким Полем килиїмським з далекої країни <...>. То не жінка прийшла, то прийшов кісмет Османів <...> прегарний кісмет, присланий незбагненною волею Аллаха – Чорним Шляхом степовим і Чорним морем бурливим...*».

Поступово семантика ВН *Чорний Шлях* розширюється й еволюціонує. Так, у передостанньому розділі повісті дромонім, зазнаючи нової метафоризації, символізує морок і чорноту в душі головної героїні, створює стишену негативну перспекцію: «*Плила страшним, Чорним Шляхом думки...*»; «*... зазнала такої муки <...> якої не знала навіть тоді, коли її гнали в неволю сирими батогами Диким Полем килиїмським і Чорним Шляхом ординським. Бо є в душі людини також дикі поля і чорні шляхи*».

Виразним контрастом на тлі численних переосмислень *Чорного Шляху* постає уживання його турецької назви – *Керван-Йолі* у відповідному контексті при отриманні *Настею* «подарунка» від суперниць по гарему з відповідним написом: «*Калим знайди з Керван-Йолі*». Автор закономірно вводить турецький варіант ВН у мовлення мешканок гарему – туркеней за походженням; це створює національну, територіальну маркованість, хоча сама ВН уживається у прямому значенні і позбавлена додаткових конотацій.

Отже, дромонім *Чорний Шлях* разом із його модифікаціями у процесі розгортання оповіді виявляє багатство семантики, різноманітний стилістичний потенціал і поступово перетворюється у виразну стилістему. «Складні семантичні зрушення» [Бабій 2005: 14] призводять до трансформації первісної семантики, що сприяє виникненню «нових відтінків значень, часто індивідуальних, які не

розривають зв'язок із загальнономовними значеннями, а гармонійно їх доповнюють і збагачують» [Сологуб 1991: 75].

В іншому ключі, при описі паломництва *Роксоляни* до мусульманських святинь, п'ять разів у прямому значенні уживається дромонім **Шлях Фараонів** (*старий шлях фараонський; той шлях*). **Шлях Фараонів** стає яскравою регіональною і темпоральною конотемою, підсилює ефект правдивості зображуваного: «...знов їхали старинним **Шляхом фараонів**, котрим Ізраїль мандрував перед віками...»; «Їхали дальше мовчки **Шляхом Фараонів**. Кусні острого креміння <...> лежали вздовж **того шляху** в пісках <...> овочі, подібні до малих помаранч, лежали засхлі вздовж **Шляху Фараонів** між листям...»; «А третього дня **старий шлях фараонський** перейшов й майже бездоріжну, кам'янисту стежину» (О. Назарук. Роксоляна).

Та найбільше семантико-стилістичне навантаження припадає у контекстах усіх творів на апелятивні лексеми. Саме вони в більшості випадків утворюють просторову площину, що пов'язана із розгортанням сюжету. Семантика кожної з лексем є вагомою для доречного уживання в контексті, синтагматичних зв'язків. Так, «... лексема *дорога* має абсолютний пріоритет при описі ситуації просування вперед і перешкод, що стрічаються на путі» [Радзівєвська 1997: 23]. У романі І. С. Нечуй-Левицького згадана лексема уживається 33 рази і є щільно пов'язаною з композиційною будовою твору, долею персонажів. Це *дорога на Ніжин*, якою повертаються московські посланці додому з Києва; *дорога*, якою їде *Виговський* до села Мокрани за *Олесею* і якою вони разом повертаються до Києва: *труська поліська дорога*; *важка та далека дорога*; *нехай нас Бог напутить в дорогу*; *чимала в'їжджена дорога*; *далека дорога*; *втерта лісова дорога*; *довга труська дорога*; це *важка далека дорога* до Богдана Хмельницького, яку витримав *Юрій Немирич*; *збиратися, лаштуватися в дорогу* при від'їзді гостей *Олесі* з Чигирин; *дорога в степи*, якою їздить *Зінько* у Чигирин і Суботів на побачення; *проста дорога, дорога життя Маринки Павловської та Зінька Лютая*; *далека дорога, небезпечна дорога*, якою *Зінько* їде на війну

Один раз лексема *дорога* уживається у мові *Богдана* у складі порівняльно-описової конструкції, що створює сумну, трагічну тональність, асоціації з покинутою, беззахисною батьківщиною: «Україна була як чайка в степу, що вивела діток при **дорозі**. Я мусив віддати Україну цареві, бо не було де дітись» (І. С. Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

Наступною у порядку уживання йде лексема *шлях*, що уживається в контексті роману 9 разів; один раз вона уживається у множині – *шляхи* і «...активно репрезентує концепт, що перебуває в динамічному стані» [Радзівєвська 1997: 26]. П'ять разів лексема уживається у складі словосполучення з прикметником-означенням: *утертий шлях*, яким *Виговський* повертається з Києва у Чигирин; *простий шлях*; *поліський бакаюватий шлях*, яким *Виговський* з *Олесею* збираються їхати до Києва; *київський шлях*, на якому новий *гетьман Іван Виговський* зустрічає поїзд дружини; битий шлях, яким *Зінько* скаче конем до *Маринки*. Двічі уживається зменшена форма – *вузький лісовий шляшок*, причому прикметник-означення *вузький* підкреслює семантику зменшеності; *цей лісовий шляшок*, яким утікають з Мокран *Олеся* з *Виговським*. Нагромадження лексем на позначення руху, уживані в мові *Виговського* лексеми *шлях* і *стежка* у формі множини створюють відповідне тематичне поле ХД, сприяють подальшому розгортанню сюжету: «*Ти тут знаєш усі шляхи й стежки*. Веди мене, правуй мною, а я буду *скакати* слідком за тобою.

Олеся збочила на **вузький лісовий шляшок**, неначе прорубаний через молоді рівні сосни (...) Довго вони **їхали цим лісовим шляшком**, неначе тунелем, і незабаром **вийшли на чималу в'їжджену дорогу**. Довго вони **їхали цією дорогою**» (І. С. Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

При описі розставання *Маринки* й *Зінька* лексема *шлях* створює трагічну експресію: «Скажи ж мені, милий, куди од'їжджаєш, щоб я знала, звідкіль тебе виглядати, з котрого **шляху**...» (І. С. Нечуй-Левицький. Гетьман Іван Виговський).

Лексема *стежка* уживається в контексту роману 3 рази. Перший раз – у прямому значенні при описі відвідин *Олесею* й *Якилиною* сусідки, родички Івана Виговського: «Вони простували **стежкою**, протоптаною в снігу». Ще двічі лексема уживається у складі фразеологічних сполучень при описі кохання *Маринки* й *Зінька*: «Дурнісінько ти топчеш до неї **стежку**»; «*Марина* вернулась до хати, поливаючи **стежку** сльозами».

Отже синонімічні лексеми-іменники на позначення руху, переміщення у просторі закономірно уживаються у жанрі історичного роману у прямому значенні, створюючи ХД, який повністю узгоджується з сюжетом твору.

У контексті роману Р.Іванчука «Черлене вино» семантика кожної з апелятивних лексем також є вагомою для доречного уживання у контексті, синтагматичних зв'язків. Так, лексема *дорога* уживається у контексті 27 разів, з них 6 – у складі словосполучень і речень. *Дорога* щільно пов'язана із композицією твору долею головних та інших персонажів. Це *дорога* литовського князя *Свидригайла* до великого князя *Вітовта*; *дорога* жебраків, з якими певний час мандрує *Арсен*; *дорога* *Осташка* *Каліграфа* до *Одеського замку*, його ж *дорога* до *Литви* й назад; *дорога*, якою у відчай мандрує *Арсен*; цією *брукованою твердою дорогою* він іде у невідомість, втікаючи від свого кохання до *Ориси*; *дорога*, якою гордо крокує *Марія*, дружина *Микити-воїна*; *дорога*, якою виїздять назустріч королю *Ягайлу*; *дорога* біженців, що туляться до *Одеського замку*; *дорога*, якою тікають із *Львова* від мору; висрібленою місяцем *доріжкою* втікає князь *Свидригайло* від помсти *Семена Гольшанського*. Уживання лексеми *дорога* у множині зустрічається тричі – при описі підготовки конгресу правителів в *Одеську*: «**дорогами** щодня тягнуться сонні валки»; при описі місцевості: «До замку <...> ведуть дві обсажені липами **дороги**: зі сходу – до *Бродівської брами*, із заходу – до *Львівської*. Перед нижнім валом **дороги** обриваються»; *дорога*, яку прорубав у пущі князь *Вітовт*, йдучи на *Новгород*; на *довгих дорогах* *Арсена* супроводжував *слизький страх*, який відступає перед необхідністю захистити рідний край від ворожого нашестя. Двічі лексема *дорога* зазнає переосмислення: 1) при описі мандрів *Осташка*: «... у **дорозі** треба жити стримано, бо кожний гріш може стати в пригоді»; 2) у контексті розмови *Осташка* з *володарем замку* – *Каліграф* вірить, що «*прокладеною дорогою*, хоча б початком її, *підуть інші*», здобуваючи перемогу й торжество справедливості.

Зловісної експресії, що пов'язана із майбутньою трагедією *Одеського замку*, набуває у контексті словосполучення **биті дороги**; зловісність підсилюють стилістичні прийоми градації та повтору (семикратний повтор сполучника І): «Опустіє земля. Розсиплються камені й городи, джерела висохнуть, і вітри не повіють, і **биті дороги** опустіють, і перестануть жорна молоти, і море умертвиться, і многолистя дерев упаде, і яловими стануть плодовиті, і Бог прийде з престолу Свого Страшний Суд творити».

Лексема *шлях*, що є наступною в порядку частотності в романі, двічі уживається з означенням *битий*, причому топоніми підсилюють достовірність

оповіді: 1) у контексті роздумів князя Свидригайла про майбутній триумф: «... увійду у **Владичу вежу**, а звідти битим шляхом до **Вільнюса і Тракая**»; 2) при описі мандрівки Осташка Каліграфа: «... багато ж люду <...> мандрувало **битим шляхом**, що проліг з Угрів на Волинь». Отже, лексема *шлях* постає у романі «Черлене вино» як частина певного простору; на відміну від неї, лексема *дорога* позначає неодмінне просування вперед. Проте *шлях* завжди виводить людину за межі цього простору, у нові виміри.

Лексема *стежка / стежки* зустрічаються у контексті роману 4 рази: тричі – в прямому і один раз – у переносному значенні, причому її також супроводжують реальні топоніми: «*Осташко подякував старості і подався протоптаною у снігу **стежкою** на Циків, за яким бовваніла Біла гора*»; «*Осташко <...> подався звивистою **стежкою** з Білої гори до передмістя за Брамою*»; «*Чини панові судді справно заплачу, хай тільки-но **стежки** підсохнуть, щоб вибратися на торги*». Уживання поряд лексем *дорога, стежки, поле* при описі втечі біженців від нашествия ворогів утворює виразну трагічну тональність, що є перспекцією майбутньої поразки й падіння Олеського замку; завдяки стилістичному прийому градації крещендо наростає з кожною новою лексемою: «*З Ожинова долинав лемент: **дорогою, стежками, полем** потяглися ключі жінок і дітей – з торбами і голіруч, залюднювався город*» (Р. Іваничук. Черлене вино)..

Один раз у контексті роману зустрічається лексема *тракт*, що має значення «велика проїзна дорога, шлях» [Новий словник 2008: 601]. Контекст містить словосполучення *безмостова дорога*, а також топонімічний масив, завдяки якому автор досягає граничної точності при описі місцевості: «*До замку зусібіч тулиться багатолюдний Луцьк, відгороджений від лядського боку непрохідними багнами над Стиром і Сапалаївкою; вийти з нього безмостовою дорогою можна тільки трактом, що йде від Владичої вежі за Литву*» (Р. Іваничук. Черлене вино). Обмеженість уживання цієї лексеми пов'язана із семантичною специфікою і можливістю уживання лише у прямому значенні.

Найбільшого семантико-стилістичного та експресивного навантаження апелювативні лексеми, пов'язані із ХД, набувають у романі О. Назарука «Роксоляна». Це пов'язане із темою, ідеєю та в деякій мірі «дорожнім» сюжетом твору. Так, лексема *дорога* уживається 67 разів, з них 16 – у складі словосполучень і речень. *Дорога* є щільно пов'язаною із композицією твору, долею головної героїні та інших персонажів. Це *порошня дорога*, на яку падає Настя від жаху перед татарами; *чорна дорога*, якою женуть у полон незліченних бранців; *дальша дорога* болю і страждань; *довга дорога*, яку відбула Настя з іншими невільницями до Царгорода; *дорога життя*, яку Господь накреслив Роксоляні; *далека дорога* у невідоме майбутнє Настуні; *далека дорога* венеціанських послів до Царгорода та їхня *поворотна дорога* додому; *далека дорога*; *така далека дорога* Настині матері до Царгорода; *зла дорога*, якою іноді ступає людина. Два рази автор уживає демінутивні лексеми і словосполучення: *втоптана доріженька* з пісні, яку співають молодята напередодні свого страшного весілля; *доріжка*, якою сходить Роксоляна на святую гору Мойсея під час паломництва. Отже, лексема *дорога* у складі словосполучень уживається поперемінно в прямому і переносному значеннях, причому метафоризуються саме словосполучення, пов'язані із страдницькою долею Насті, різкими поворотами в її житті. Лише один раз дорога створює зловісну експресію – при обмірковуванні Роксоляною своїх замірів: «*На **дорозі** стоять Кассім і Мустафа. Мусять бути усунені*» (О. Назарук. Роксоляна).

Лексема *шлях*, як і в попередніх творах, є наступною в порядку частотності уживання – вона зустрічається 40 разів, із них 22 – у складі словосполучень; 16 разів – у множині (10 – у складі словосполучень). Дана лексема пов’язана передусім з другим розділом, що має відповідний заголовок – **«Ой, битим шляхом килиїмським, ой, Диким Полем ординським»**, в якому йдеться про стражденну путь невільників до Криму, і дистанційні повтори лексем *шлях* / *шляхи* у прямому значенні підсилюють експресію трагізму: *один їх шлях; сам той шлях; шлях сей; страшний шлях; страшний шлях ординський; один із страшних татарських шляхів; страшний шлях, яким везли її в незнані землі; ті чорні шляхи татарські; ті три шляхи; кожний з цих шляхів*. У цьому ж контексті лексема *шлях* уживається у контексті авторських роздумів: **«Шлях сей ішов майже по тій самій лінії, по якій сьогодні йде торговельний шлях до Одеси. Туди і колись давно ішов сухопуттям торговельний і воєнний шлях староукраїнських князів»** (О. Назарук. Роксоляна). Сумну експресію підсилює уживання першої частини заголовка у невласне-прямій мові *Насті*, у її роздумах про трагедію рідного краю: **«Не розуміла, чому в пісні співаєтьсяб «Ой, битим шляхом килиїмським...» Бо се не був ні шлях, ні битий... Хіба били його своїми пораненими ногами бідні бранці-полонені та копита некованих татарських коней»** (О. Назарук. Роксоляна).

В інших розділах лексема *шлях* також утворює різні художні ефекти і контекстні ситуації: 1) опис грабінництва морських піратів: **«В тих часах моря були рівно небезпечні, як сухопутні шляхи»**; **«А на однім із піратських суден вийшов з каюти Хайреддін (...) пострах всіх людей, що плили морськими шляхами»**; 2) **порошиний шлях**, яким їде весільний кортеж до *Насті*; 3) **білий шлях** до Львова, що ввижається *Насті* у мріях про повернення додому; 4) **важкий шлях** пустині, яким має пройти султанський караван до Мекки; 5) **на цім шляху** (шлях до Медини, на якому гине від спеки усе живе); 6) **кам’яний шлях** до святині Кааба; 7) **шлях** до високо положеного Синайського монастиря.

У мікроконтекстах, пов’язаних із життєвим шляхом *Насті*, її намірами та сподіваннями, лексема *шлях* зазнає метафоризації: **«Нехай Бог дасть щастя дитині твоїй на тім шляху»**; **«Будь же добра й ти – на тім шляху високім»**; **шлях твій; шлях життя; дальший шлях життя; будучий шлях її життя; шлях життя людини; шлях до престолу султанів; шлях Господній; правий шлях Аллаха**. Таке переосмислення тісно пов’язане із розгортанням оповіді про нелегкий шлях *Роксоляни* на вершину влади.

Лексема *стежка* у різних модифікаціях зустрічається у контексті 11 разів у однині і 7 – у множині і також уживається в прямому і переносному значеннях. Це **стежки монастирського городу; святі стежки Афону**, якими ступає *Настя* під час прощі; **стежка; стрімка стежка; стежина; одинока стежина; кам’яниста стежина**, якою крокую султанка через Аравійську пустелю. Метафоризована лексема уживається у значеннях: **стежка буття; крута стежина думки; дивна стежина життя** *Насті*; довга і крута **стежка** прохань Ахмеда-баші; **стежки**, які обирає людина; **стежки твої; порожні стежки** людини без Бога. Отже, індивідуально-авторські метафоризації лексем *дорога, шлях, стежка* відбуваються в ідентичному ключі.

Виразну експресію утворюють всі три лексеми, уживаючись в одному контексті у складі словосполучень при описі афонського повір’я; тут спостерігається прийом градації: **«В ясну спокійну ніч <...> Мати Божя Воротарниця <...> сходить з-понад брами на стежки колючі, на шляхи розстайні, на кам’яні дороги...»**.

Крещендо наростає з кожним новим словосполученням, а фольклорний мотив надає оповіді особливого забарвлення.

Лексема *путь* використовується у «Роксоляні» головно як засіб експресії; 4 рази вона уживається у прямому і 1 раз – у переносному значенні. Це *дальша путь додому Стефана* після втечі з полону; *путь султанського каравану* до Мекки; *Божа путь*, у яку пустилася *стара мати Насті* до *Царгорода*. Обмеженість уживання цієї лексеми пов'язана з відсутністю просторових параметрів, непередметністю значення для окреслення частини природної сфери і простору для руху. Тому «використання лексеми *путь* у предметному значенні пов'язане із <...> входженням в експресивні контексти» [Радзівська, 1997: 20] в історичному романі «Роксоляна», де переважає «дорожний» сюжет».

Таким чином, для створення хронотопу дороги автори історичних романів використовують різноманітні мовні засоби. Особливості використання зазначених лексем пов'язані, перш за все, з авторськими настановами, темою та ідеєю конкретного твору, проте у усіх досліджених романах простежуються певні закономірності побудови ХД. Перш за все, ще використання ВН – дромонімів, далі йдуть ключові апелятивні лексеми – *дорога, шлях, стежка, путь, тракт*, серед яких за частотністю уживання пріоритетне місце посідає *дорога*. За нею стоять лексеми *шлях* і *стежка /стежки*. Зафіксовано також поодинокі випадки уживання лексем *тракт* і *путь*, причому остання лексема сприяє утворенню виразної експресії у «Роксоляні». До зазначених мовних засобів приєднуються різноманітні стилістичні прийоми – топонімічні масиви, повтори, градації, які в кожному окремому творі вибудовують ХД, що неподільно пов'язаний із художнім локусом в усіх його проявах – національних, етичних, історичних. ХД наскрізними зв'язками пронизує текст, гармонійно сполучається з іншими мовними засобами, що підпорядковуються єдиній меті – правдивому відображенню історичних подій, розкриттю авторського погляду на українську історію.

Література

Б а б і й 2 0 0 5: Бабій, І. М.: Колірна номінація і художній текст. In: Ну що б, здавалося, слова... (На пошану доктора філологічних наук, професора Надії Миколаївни Сологуб). Київ 2005, с. 13-16.

Д а в и д о в а 2 0 0 1: Давидова, О.В.: Міфологема дороги в українських народних баладах як стрижнева вісь ритуалу переходу. In: Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. статей. Філологічні науки. Вип. 4. Запоріжжя 2001, с. 47-51.

З в е г и н ц е в 1 9 5 7 Звегинцев, В.А.: Семасиология. Москва 1957.

І в а н и ч у к 2 0 0 6: Іваничук, Р.: Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської. Фоліо, Харків 2006.

Л о т м а н 1 9 8 8: Лотман, Ю. М.: В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Кн. для учителя. Наука, Москва 1988.

Н а з а р у к 2 0 0 8: Назарук, О.: Роксоляна: Історична повість. Школа, Київ 2008.

Н е ч у й – Л е в и ц ь к и й 2 0 0 3: Нечуй-Левицький, І.С.: Кайдашева сім'я. Гетьман Іван Виговський. Видавництво «Ранок», Харків 2003.

Н о в и й с л о в н и к 2 0 0 8 : Новий словник іншомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень. Аріф, Київ 2008.

О т и н 2 0 0 0: Отин, Е.С.: Типология коннотативных онимов и их производных. In: Українська пропріальна лексика. Кий, Київ 2000, с. 122-128.

П о п о в а 2 0 0 7: Попова, З. Д.: Когнитивная лингвистика: учебное издание / З. Д. Попова, И.А.Стернин. АСТ: Восток-Запад, Москва 2007.

Р а д з і в с ь к а 1 9 9 7: Радзівська, Т.: Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору та руху. In: Мовознавство, №4-5. 1997, с. 17-26.

С е р а ж и м 2 0 0 1 : Серажим, К.С.: Текст як комунікаційне вираження дискурсу. In: Вісник Запорізького державного університету. Вип.1. Запоріжжя 2001, с. 109-115.

С о л о г у б 1 9 9 1 : Сологуб, Н.М.: Мовний світ Олеся Гончара. Наукова думка, Київ 1991.

Ч е р н я в с ь к а 2 0 0 1 : Чернявська, Л.В.: Образи руху в системі хронотопу поезії О.Ольжича. In: Вісник Запорізького державного університету. Філологічні науки. Вип.4. Запоріжжя 2001, с. 150-152.

Summary

In this article investigated the function of the dominant of the road as on the ways building of the genre of historical prose. Ukrainian writer's historical novels researched. It is analyzed the lexemes of the different perks of the speech for reflecting moving, described their character in context and their role in creating of the fiction chronotope. It is demonstrated their connotative abilities and stylistically role in forming different associations, contrast oppositions in the building of the fiction work.

Key words: the way, the road, the chronotope, of the road, the dromonym, the historical prose.